

Вступ

Місце тварини у духовному житті людини



Німого в лісі в нас нема нічого...

Леся Українка

Наші предки вірили, що всі живі й неживі предмети, які їх оточують, наділені зданістю мислити, відчувати і впливати на навколишній світ та долю людей. Навіть, краще було б сказати, що в уяві первісної людини все було однаково живим, важливим і взаємозалежним: дерево, камінь, світила, людина, вода, вогонь. Залишки цих уявлень зберігають наша мова та фольклор, бо ж і тепер, не задумуючись ні на секунду, кажемо: «хуртовина лютує», «вітер дує», «сонце сходить». У наших казках навіть предмети неживої природи розмовляють і виявляють ті чи інші риси характеру. Ці вірування поширювалися і на тварин. Тваринам не лише приписувалися людські якості; їх часто мали за створінь, досконаліших за людей — вони сильніші, спритніші, витриваліші, терплячіші, а отже, наділені рисами, які мають гарантувати виживання навіть у найекстремальніших умовах. Тому люди часто обожнювали тварин, вважали їх старшими (!) братами, товаришами і порадиниками, або й двійниками, уявляли їх деміургами-космогоністами. «Головні персонажі найбільш архаїчних міфів — звірі, людина ж займає відносно них підлегле становище», — вказує В. Євсюков у своєму дослідженні «Мифы о Вселенной» [51, с. 78].

У даній роботі ми розглядатимемо рецепцію тваринного світу українців XIX — поч. XXI ст., проте для повноти розуміння тих чи інших явищ ми принагідно використовуватимемо також дані, що датуються іншими періодами. Іноді доречно також застосувати елементи компаративного аналізу рецепції певної реальності у свідомості українців та представників інших народів. Ми не будемо обмежуватися лише аналізом усної народної творчості, а скористаємось даними археології, етнографії, психології та культурної антропології. Спробуємо дати відповіді на питання, яке ж все-таки місце у свідомості наших предків займали ті чи інші тварини, які вірування та забобони, пов'язані з ними, побутували серед наших предків, та, можливо навіть, чому вони виникали і не зникали протягом століть.

Мабуть, немає жодної культурної системи, яка б тим чи іншим чином не зверталася до символіки тваринного світу. «Символізм ... сприймається у ряді традицій як уособлення певних творчих сил, що формують життя в його природному, без втручання інтелекту, втіленні. Завдяки своїй безпосередній причетності до таємниць природи, тварина іноді сприймається як джерело мудрості та сили, а також демонструє вплив інстинктів та емоцій на людську поведінку. Може слугувати про-



відником до таємної мудрості, що виявляє себе в природі, і свідчити про райський стан природи до гріхопадіння» [50, с. 187].

Цікаво, що сприйняття певних тварин українцями та іншими народами іноді співпадає майже повністю, в інших — діаметрально різниться. Так, у одних ворона — віщий і священний птах, у других — небезпечна хтонічна істота, перевтілена відьма чи чорт, або ж грішна неупокоєна душа. Така ж історія і з жабою — в одних народів це благословенна тварина, здатна нести мир і багатство в дім, у других — посланниця диявола і помічниця відьом. Іноді семантика символу тварини змінюється після її приручення (особливо чітко це простежується у героїко-фантастичних казках): небезпечний і злий вовк після приручення стає твариною-союзником.

Першими найвизначнішими трактатами із розшифрування тваринного символізму були «Фізіолог» (II ст. н. е. Александрія) та «Ієрогліфіка» Горуполлона (грецький рукопис було знайдено у 1419 році на о. Андрос, він датується V ст. н. е. [242]). Середньовіччя продукує «Бестіарії» та послуговується доповненими «Фізіологами», «Шестодневами», у яких із міфічної поведінки та звичок як реальних, так і фантастичних тварин випливають моральні та релігійні повчання. Автори цих книг, як правило, кожну із тварин співвідносили із якоюсь стихією. Так водяних тварин і амфібій співвідносили із водою, земноводних — із землею, ссавців (через те, що їхня кров гаряча) — із вогнем, птахів — із повітрям та небом. Посеред інших були відомими «Бернський фізіолог» (IX ст.), «Рочестерський бестіарій» (XIII ст.), «Абердинський бестіарій» (XII ст.) [243], «Шестоднев Василя Великого» (IV ст.).

Значна частина території України була вкрита лісами, в яких було багато різноманітної звірини. Це створювало сприятливі умови для полювання, а степи та полонини з густою і соковитою травою сприяли розвитку тваринництва. Окрім того, чи не єдиним засобом для пересування, що дозволяв вільно долати великі відстані, був кінь, тому і не дивно, що до коней в українців, особливо чоловіків, таке особливе, шанобливе, а іноді ледь не священне ставлення. Тваринництво, як і землеробство, ще донедавна було основним засобом до існування переважної частини населення не лише України, а й, мабуть, Землі. І тому не дивно, що тварини й тваринництво ставали об'єктами магічних дій так само, як поле та город, а також рослини, які там зростали. Їх потрібно було захистити від негативних впливів.

Магічний вплив поширювався не лише на свійських, а й диких тварин, бо первинна промислова магія являла собою комплекс дій, які повинні були сприяти завершенню полювання з позитивним результатом, і її залишки можна зустріти навіть тепер, у XXI ст., у вигляді різноманітних рибальських та мисливських табу. Наприклад, на сході України рибалки, вирушаючи на риболовлю, нізачо і нікому не скажуть, куди йдуть, а на поставлене запитання дадуть відповідь, що йдуть на полювання. Назви різновидів промислової риби заміняють евфемізмами — назвами лісових тварин: «вовк», «ведмідь», «лисиця», «кабанчик» [207]. Аби улов був щедрим, вони перед риболовлею не їдять риби, оскільки, на думку рибалок, навіть

невеликий її шматочок, спожитий у день лову, може стати причиною повної відсутності риби у сітках [194].

Слід сказати, що часто тварини ставали тим чарівним об'єктом, за допомогою якого здійснювався магічний вплив, іноді вони, якщо використовувати термінологію К. Кастанеди, ставали своєрідними союзниками, що допомагали звершувати ті чи інші дії [193; 194; 196; 205].

У деяких народів вважається, що людина може мати тварину-двійника, американські індіанці таких двійників називають «нагвалями». Як правило, про наявність нагваля говорити нікому не можна, він може приходити уві сні, допомогти під час особливих небезпек. У тварин-нагвалів може вселитися душа сплячої відьми, шамана і перебувати там з метою здійснення певних магічних дій [143, с. 86], наприклад, корсиканські мацері («мацері» — люди, наділені особливими надприродними здібностями) переконані, що можуть приймати подобу собак [223], деякі чарівники мають двійників жаб чи кішок, які іноді «позичають» їм свої тіла [237]. У кельтських племен існувала віра у гамлобері, коли душа людини (як правило, жінки під час ритуалу зейд) могла відділитися від тіла й, набувши вигляду тварини, блукати десь у іншому місці. Поранення такої тварини-двійника миттю виявлялося і на тілі тієї, чия душа була втілена у тварині, а її вбивство ставало причиною смерті і жінки, що над нею відбувався зейд [30, с. 94-95].

Дехто із сучасних українських продовжувачів стародавніх магічних традицій мають полювання за великий гріх, тому не беруться допомагати в ньому [220]. Проте нам відомі й протилежні факти: мольфар силою своїх чарівних замовлянь здатен викликати здобич із лісу. Причому, стверджують свідки, що така тварина знає про свою подальшу долю: йде понуро, ніби приречено, а по її морді котяться сльози, але противитися волі знаючої людини не може [222].

Так чи інакше, різноманітні тварини знайшли своє відображення у колективній свідомості кожного народу, в тому числі й українського. Деякі з них визнавались тотемами і об'єктами вшанування, назви окремих тварин лягли в основу назв населених пунктів (Бобровиця, Білки, Буськ, Вовчанськ, Вороніж, Гадяч, Галич, Гусятин, Зміїв, Козятин, Коропець, Лебедин, Лисичанськ, Медведівка, Соколів тощо), були капища, де відправлялись релігійні обряди на їхню честь. Деякі тварини табувались — їх з тих чи інших причин боялись чи просто не помічали, хтось ставав своєрідним магічним союзником, з його допомогою або продуктів його життєдіяльності чи частин тіла здійснювались магічні дії [235; 208; 232; 205; 217].

Аналізуючи міфологему тваринного світу, варто розглянути такі явища, як тотемізм, зоолатрія, нагвалізм, побутування тварин-союзників та помічників, які мали місце у духовних системах нашого та інших народів.

А. Елькін давав визначення тотемізму як «уявлення про природу та життя, про Всесвіт і людину, що надає особливого забарвлення суспільним угрупованням австралійців, впливає на їхню міфологію, надихає їхні обряди і пов'язує людей із минулим» [49, с. 131]. Традиційно країною тотемізму вважають Австралію, незва-

жаючи на те, що вперше тотемізм був описаний у північноамериканських індіанців.

Тотемну тварину не вважали божеством. Її швидше мали за таку, що перебувала у родинних відносинах з певним соціальним утворенням [143, с. 9–16]. Варто сказати, що донині на Верховині місцеве населення найчастіше називає ведмедя вуйком, а вуйко — дядько по материній лінії — в часи матріархату вважався найближчим родичем, навіть, як би парадоксально це не звучало для сучасного вуха, ближчим за батька [44, с. 144].

Вірили, що тотем оберігає тих, хто його шанує, частини його тіла ставали оберегами, а пізніше магічних якостей нібито набували і зображення цих тварин. Сьогодні одними із найпоширеніших оберегів є традиційна українська писанка та вишиванка, зокрема, рушники. На них ми помічаємо безліч різноманітних (схематичних, символічних, декоративних, а часто й досить реалістичних) зображень найрізноманітніших тварин. Причому, кожне із цих зображень відіграло не лише декоративну, а й меморіально-комунікативну, навіть обрядову, оберегову функцію. До детальнішого аналізу цих зображень ми звернемося дещо пізніше. Що стосується Гуцульщини, то тут особливе зацікавлення викликають також пічні кахлі, багато декоровані різноманітними як побутовими, так і міфічними сценами. З досить багатою їх колекцією можна ознайомитися у Коломийських музеях «Гуцульщина» та «Писанка», у музеї села Криворівня Івано-Франківської області. Цікавий той факт, що, наприклад, на відміну від оленя чи коня, які зображаються звичайними тваринами, той самий ведмідь виступає рівним людині — він грає на дуді і скрипці, п'є у шинку горілку, грає в карти, танцює. Тобто ведмідь — не слуга. Він брат, друга і товариш. І це теж дає нам деякі підстави говорити про ведмедя як про тотемну тварину гуцулів.

Іноді можемо вести мову не лише про тотемізм, а й про зоолатричні культи на території України. Зоолатрія — низка релігійних культів, що базуються на вірі в бога-тварину чи бога, що може приймати подобу тварини, або ж тварина виступає символом бога. Зоолатричні боги часто зображаються у вигляді тварин [143, с. 146–184]. Наприклад, скандинавський бог Одін приймав подобу ведмедя [120, с. 177], але при цьому не вважався прямим близьким родичем людям, які йому поклонялися, єгипетські боги дуже часто зображалися із тваринними головами тощо. Цікаво, що залишкові явища зоолатрії збереглися навіть у християнстві — відомі зображення Ісуса Христа у подібі Агнця чи Риби, а євангелісти у іконографії завжди зображаються із тільцем, волом чи левом, а деякі, дуже архаїчні, позбавлені людських голів, оскільки їхнє місце займають голови відповідних тварин [143, с. 166].

Можливо, пантеон язичницьких богів Русі серед антропоморфних богів містив і зооморфного — крилатого пса Симаргла, та однозначної думки щодо його зовнішнього вигляду немає (є й версії, що це семиголовий антропоморфний бог). Та, тим не менше, в орнаментиці Київської Русі досить часто зустрічається зображення пса чи вовка з крилами, рослинним пагоном замість хвоста або й навіть цілої

задньої частини тіла, а з його розкритої пащі виходять язика полум'я. Відомі були нашим предкам і надприродні та демонічні створіння, що являли собою «гібрид» тварини й людини, або ж різних тварин. У першу чергу це птахи сирина, гамаюн та алконост, грифон, морські люди з хвостом риби, песиголовці.

Залишки тваринних культів можна і тепер подекуди зустріти у різних регіонах України під час календарно-обрядових дійств. Такими є, наприклад, широковідоме водіння кози у день Нового року на Тернопільщині, водіння ведмедя на Верховині, ритуальна оранка звірями на Маланку.

При цій ритуальній оранці на тварин переодягалися хлопці й, імітуючи орання та посів зернових, приспівували:

*Ой не знала бідна вдова, як на світі жить,
Да й найняла ведмедика за плугом ходить,
А вовчика сіренького волів погонить,
А зайчика куценького передні водить,
А лисицю Парасицю обідать носить.
Опізнилась бідна вдова обідать варить.
Розсердився ведмедичок і плуг поламав,
А вовчичок сіресенький воли розігнав,
А зайчичок куцесенький у ліс пострибав,
А лисиця Парасиця горшки побила.
Іде вдова дорогою, спотикається.
Лежить ведмідь під горою, осміхається.
Бідна ж моя головонька, що я удова!
Лежить моя нивочка не ораная,
Стоїть моя пшеничка не сіяная ... [143, с. 37-38].*

Викликає також зацікавлення ініціація-магічний перехід жінки, що бажає стати відьмою, шляхом пролізання через тіло мертвої тварини, записаний у Куп'янському повіті П.В. Івановим: «За свідченням однієї старшої жінки, відьмою робляться таким чином. Здохла, наприклад, корова чи кінь, витягнули її на вигін. Жінка, що хоче стати відьмою, дізнавшись про це, виходить темної ночі на те місце, де залишили мертву тварину, стає перед трупом і дивиться на нього пильно, ніби в якумусь забутті. Простоявши в такому стані кілька хвилин, швидко кидається до трупа тварини, пробиває в його боці діру і влізати всередину нього. Полежить там скільки часу і вилазить звідти, але вже в іншу сторону і з другого боку. Виходить із трупа справжня вчена відьма, що вже цілком засвоїла науку перетворень, набула здатності перетворюватися на собаку, кішку, копицю, клубок тощо» [168, с. 444]. У наведеному прикладі маємо цікавий зразок тварини-провідника чи, можливо, своєрідного portalу, що проводить або пропускає жінку-ініціантку через потойбіччя, де вона набуває магічного знання. Тварини-провідники, за гіпотезою Д. Льюїса-Вільмса,

якраз і становлять значну частину тваринних зображень на стінах печер у різних куточках світу. Цей учений аналізував зображення, залишені бушменами в ущелині Драконових гір, та дійшов висновку, що зображена там антилопа зі схрещеними ногами та чоловік, який тримає її за хвіст, являють ні що інше, як перехід у потойбіччя, уявлений художником у стані зміненої свідомості. Приблизно такі ж версії він висував і щодо ряду інших печерних зображень, з тією лише різницею, що кожен народ мав своїх тварин-провідників: коней, вовків, бізонів, антилоп та інших [267; 244]. Слід також звернути увагу читача, що у наведеному нами уривку про магічний перехід відьми через пролізання через тушу мертвої тварини йдеться про те, що жінка якийсь час стоїть «перед трупом і дивиться на нього пильно, ніби в якомусь забутті», що може теж свідчити про змінений стан свідомості, та яким чином він досягається, оповідачеві невідомо.

Тваринні культи яскраво простежуються в усній народній творчості. Практично лише завдяки детальному аналізу героїко-фантастичних казок можна зробити велику кількість цікавих висновків про світогляд наших предків та про такі паралелі існування, як людина-тварина, людина-людина, людина-родина, людина-світ.

Авторка принагідно висловлює щиро подяку усім, хто допоміг у народженні цієї книжки. Насамперед — щиро вдячна за слушні поради та дружню підтримку науковому редактору Віктору Косаківському та його дружині Наталі. За віру і підставлене плече — Марині Гримич та Іванові Терновому, за спільні експедиції, за пил усіх доріг, за вітер над гірськими хребтами, за довгі розмови у нічних готелях, хостелах та наметових містечках — моїм колегам по експедиціях — Олені Пічокі та її чоловікові Деві Марі Соні Пічокі, Віктору Давидюку, Сашкові Шевчуку, Андрієві Сіранту. Дякую також тим, хто допомогли довести рукопис до стану книги — Ганні Осадко та Ростиславу Крамару. Особлива подяка моїм дорогим друзям із Верховини — родині Моканів, які за довгі роки стільки разів надавали мені прихисток і хліб, що вже й самі, мабуть, збилися з рахунку. Дякую також усім працівникам Тернопільського краєзнавчого музею, а особливо — п. Гаврилюку; викладачам кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного університету імені В. Гнатюка, а також моїм рецензентам Олені Пічокі, Магдалені Квещінській, Олесі Церковняк-Городецькій та Іванові Зуляку.

І найголовніше — низький уклін усім-усім, хто розповідав, хто відкривав серце і ділився зернятками народної мудрості. Дякую усім вам. Мені страшенно жаль, що одна з вас так і не дочекалась на вихід цієї книжки, тому щира дяка і вічна пам'ять вам, дорога бабцю Параско Остафійчук.

ДИКІ ЗВІРІ

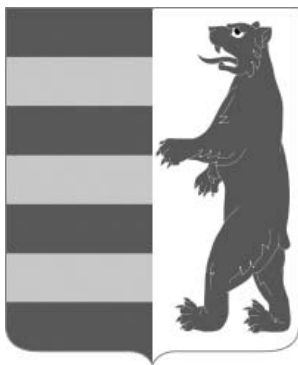


Ведмідь



Важко знайти бодай один народ, у фольклорі якого не зустрічався б образ ведмедя. Раніше значні масиви території сучасної України займали ліси і однією із найбільших тварин як рівнинних, так і гірських лісів був ведмідь. Є безліч легенд та переказів про його походження, зв'язки з іншими мешканцями лісу та людиною. Навіть одна із найулюбленіших сучасних дитячих іграшок — плюшевий ведмедик. Чим він заслужив у дітей таку славу? У світі є безліч симпатичних маленьких звірят, але чомусь ведмідь став одним із найперших друзів наших дітей... Зовні живий ведмідь великий, страшний і дещо вайлуватий. Окрім того, поширений серед малюків, а часом і дорослих міф про те, що харчується він виключно медом та лісовими ягодами, а взимку смочке лапу, не має під собою жодних підстав. Насправді розлючені ведмеді (особливо взимку, коли якимось чином вибиваються зі сплячки — так звані «шатуни») — страшні звірі, здатні тримати в страху всю околицю.

Ведмідь здавна був об'єктом полювання. Тому, мабуть, чи не найперші магічні дії людства по відношенню до ведмедя мали характер промислової магії. Одні з найдавніших знахідок кісток та черепів печерного ведмедя у Петерсхеле (Німеччина) та Дранхелоху (Швейцарія) датуються епохою мустьє (100–40 тис. років до н. е.). Деякі кістки лежали у певному порядку в спеціальних нішах та заглибинах, прикриті кам'яними плитами. Окремо у певному порядку були складені ведмежі черепи [8, с. 32; 245; 246]. Подібну знахідку вчені виявили в печері епохи мустьє і на території України в с. Іллінка Одеської області. Тут була величезна кількість кісток ведмедя, в тому числі — більше десяти черепів. Біля стін печери розміщувалися кам'яні скрині з поставлених на ребро плоских каменів, а поряд лежав ведмежий череп, обкладений каменями, і нижня щелепа, поставлена на підвищення (знахідку здійснив у 1950 р. А. В. Добровольський) [8, с. 32; 266]. Учені сперечаються про характер призначення цих знахідок, проте, на нашу думку, вони носять виражений культовий характер.



Герб Закарпатської області.

Нині образ ведмедя дуже поширений в усній народній творчості, у традиційно-му прикладному мистецтві. У казках східних слов'ян ведмідь переважно веселий, довірливий і недолугий, його часто дурять, але не ображають, і він теж дуже рідко чинить негативні дії стосовно інших героїв. Часом ведмідь виступає у ролі союзника чи помічника героя чарівних казок, а в побутових — допомагає висміювати дурість та соціальне зло. Варто зауважити, що в окремих чарівних казках є згадки не лише про бурого ведмедя, а й білого. Образ ведмедя фігурує у таких українських казках: «Казка про дідового півника та бабину курочку», «Дев'ятник», «Як віл, свиня, баран, гусак і кугут зимували», «Рукавичка», «Пан Коцький», «Колобок», «Коза-дереза», «Як лисичка лева одурила», «Солом'яний бичок», «Козак Мамарига», «Змій», «Служниця у ведмедя». Остання з перелічених цікава тим, що ведмідь у ній виступає істотою, здатною найняти у прислугу дівчину, залишену батьком в лісі на смерть, влаштувати їй випробування і нагородити за працю, а у передостанній — навпаки, ведмідь стає слугою та помічником казкового героя [63, с. 77].

Відомо, що деякі види ведмедів за певних обставин полюють, хоча їх раціон містить більше продуктів рослинного походження, комах та риби. Також вони не гребують падалиною. Саме тому в період Середньовіччя ведмідь асоціювався із нестримністю в їжі. Відомо, що манускрипт Кентерберійських оповідань Чосера, датований IV ст., містить ілюстрацію, де алегорію Обжерливості зображено верхи на ведмеді.

Середньовічна Європа наділила ведмедя не лише цією негативною семантикою — він вважався також символом чоловічого начала, а алхіміки вважали його символом первісної матерії, що перебуває у стані хаосу і вимагає упорядкування та окультурення. До того ж, він символізував і нестримність у сексуальних утіхах [120, с. 181]. В українців ведмідь також чи не найчастіше згадувана в сороміцьких, особливо коморних, піснях тварина:

*Ой ішов ведмідь, здибав бабу,
Найшов торбу, встромив лабу.
Який ведмідь, така баба,
Яка торба, така лаба! [2, с. 104].*

*Хоч їдь, матінко, хоч не їдь,
Бо вже донечці роздер медвідь,
Да ходімо до плота,
Да роздеремо кота;
Занесемо під перину,
Та зробимо калину [2, с. 81].*

*Ой у мої дівчиньки хустка на переді,
Ніхто би їй не догодив, хіба два ведмеді [2, с. 173].*

Чи не найбільше вшановували ведмедя північні народи Сибіру, називаючи дідусем, господарем лісу, лісовим чоловіком, дідом у шубі, старим із кігтями, мудрим дідусем [143, с. 68], росіяни іменували його Михайлом чи Михайлом Потаповичем, а гуцули Верховини — вуйком [209; 195]. До речі, евенки теж вважають ведмедя молодшим братом матері (тим самим вуйком), а тлінкіти — шуряком свого батька [143, с. 64]. Такі родинні зв'язки при матрилінійній системі спорідненості були найбільшчими. Іспанський дослідник Хуан Керлот вважає, що необхідність вживання інших назв ведмедя викликала заборона цього слова: «У багатьох культурах назва ведмедя табуувалась, тому, наприклад, росіяни, ніби приховуючи його назву «Бер», що легко відгадується в назві його зимового прихистку — барлогу [у російському варіанті — «берлога» — Л. М.], іменують його також іносказанням («ведмідь» — той, хто відає, де мед, а також «господар лісу», «дідусь», «кошлатий», «господар»)» [81, с. 267]. Цікаво, що один із символів царської влади — скіпетр — має другу назву берло (подібне на російське «берлога», українське «барліг», можливо «бере», «брати»). Схоже на те, що ведмідь та верховна влада царя чи вождя якимось чином пов'язувалися. Коли ж взяти до уваги аргументи на користь того, що ведмідь був однією із тотемних тварин наших предків, то це мало б означати, що влада тотема (першопредка) знаходила своє земне та реальне втілення в особі конкретного правителя, символом чого слугувало берло (скіпетр).

Іноді язичницькі боги приймали подобу ведмедя — наприклад, Одін, а грецька богиня Артеміда Аркадська була наділена деякими ведмежими рисами [143, с. 159].

Ведмідь — одна із найчастіше зображуваних тварин у традиційній геральдиці, де він означав сильну та знатну людину. Ведмідь зображений на гербах Верховини, Ярославля, Магєрова, Берліна, а також Холма, Каліфорнії, Гренландії [142, с. 44]. Згідно геральдичної символіки, зображення ведмедя на гербі означає дикість, красу і недоторканість природи, її зв'язок зі світом людей. У радянські часи ведмідь був одним із поширених символів СРСР. Навіть талісманом Олімпійських ігор, що проводились у Радянському Союзі в 1980 р., був Олімпійський ведмедик [247].

Дуже часто (особливо це стосується північноамериканських індіанців та корінного населення півночі Сибіру) ведмедя мали за носія таємного, магічного знання, йому були відомі всі лікарські та чарівні трави. Він міг покарати за невиконання мисливських обрядів (кети, скажімо, були переконані, що вбивши ведмедя, його тушу обов'язково слід було відтягти від лігва, інакше він оживе знову; норвежці, полюючи на цю тварину, переконували її, що винуватцем її смерті є не мисливець, а лише його рушниця; багато північних народів, білуючи ведмедя, просили у нього пробачення за смерть і переконували, що вбили його не вони, а ворони чи представники чужих племен або родів) [143, с. 69]. Недотримання установлених в народі правил споживання дичини, наприклад, те, що під час їжі ламали кістки тварин, чим, нібито, унеможливлювали їхню реінкарнацію, могло спричинити те, що тварини покидали мисливські угіддя племені, оскільки саме у вигляді ведмедя часто